

Raffaello Barberini teedekaart aastast 1564

Tõnu Raid

■ 16. sajandi keskel Venemaal käinud itaallasel Raffaello Barberinilt on järeltulijaile säilinud mitme põlve ajaloolaste poolt kõrgelt hinnatud reisikirjeldus. Reisikirjelduse juurde kuuluvat, Vatikani arhiivis tänaseni säilitatavat käsikirjalist kaarti Läänemere ümbruse, Liivi- ja Venemaa kohta tuntakse kui Barberini kaarti. See on koopia meile tänaseni tundmatust originaalist. Barberini reisikirjeldust on mitmest aspektist palju kordi käsitletud nii itaalia, vene, poola kui ka baltisaksa ajaloolaste poolt, kuid kaarti on maininud vaid üksikud uurijad ja tõsisemalt uurinud pole mitte keegi. Allpool keskendutakse käsikirjalisel kaardil leiduva geograafilise info analüüsile.

Perekond Barberini

Barberinid oli üks vanemaid Firenze aadliperekondi. Nad saabusid Firenzesse juba XI sajandil.¹ Suguvõsa meesliini viimane esindaja suri 1738. a., sealt edasi on Barberini nimi säilinud vaid naisliini pidi. Perekonna kuulsus päädis Matteo Barberini, Raffaello venna Antonio poja tõusmisega paavstitoolele Urbanus VIII nime all (1623–1644).² Raffaello isa Carlo Barberini (1488–1566) oli tuntud inimene. Aastal 1515 sai temast Firenze *priore* (gildi esindaja linnavalitsuses) ja aastal 1518 Firenze *gonfalonier* (sisuliselt linnapea).³

Carlo Barberini esimene poeg Francesco suri aastal 1600. Ta oli suurepärase ladina kirjanduse tundja, järeltulijaile jäi tema poolt kirjutatud põhjalik Tacituse kommentaar. Ta armastas raamatuid ja käsikirju ning pani aluse laialdaselt tuntud Biblioteca Barberini'le, mis 1902. aastal viidi üle Vatikani raamatukogusse. Raffaello oli oma peres teine poeg. Carlo Barberini kolmas poeg Taddeo asus elama Anconasse ja jätkas onu Niccolo heal järjel kaubandustegevust. Neljas poeg oli Antonio, kes varakult suri ja kelle poja, tulevase paavsti, kasvatas üles tema onu Francesco.

Olukord Venemaaga kauplemisel

Kuulsa perekonna tagasihoidlikust liikmest Raffaello Barberinist (1532–1582) oleks üsna vähe teada, kui poleks säilinud tema reisikiri Moskvas-käigust,⁴ kus ta on tähelepanu pööranud ka enda isikule. Raffaello ühendas endas oma perekonna parimad omadused. Ta tundis suurepäraselt kirjandust, samuti matemaatikat, oli aktiivne ja ettevõtlik. Pühendamata end kindlale karjäärile, reisis ta arvatavasti Ancona Barberinide huvides nii idamaades, Kreekas ja Madalmaades kui ka Venemaal (aastail 1564–1565).⁵

Madalmaad pakkusid tol hetkel laia, huvitavat ja viljakat tegutsemispõldu. Suurte maadeavastuste periood tõi kaasa kauba-

¹ Novyj Ènciklopedičeskij slovar'. SPb, 1904, lk. 189.

² Grande Dizionario Enciclopedico. Roma, 1994, lk. 871.

³ N. Tscharykow. Il cavaliere Raffaello Barberini alla corte dello Zar Ivan il Terribile. – Cosmos illustrato, 1903. fasc. 10–11, lk. 944.

⁴ *Relazione di Moscovia al conte di Nugarola*, mis ilmus esmakordselt trükist 1658. aastal Vitterbos koos Oleariuse reisikirjeldusega.

⁵ N. Tscharykow. Il cavaliere Raffaello Barberini alla corte dello Zar Ivan il Terribile, lk. 945.

vahetuse elavnemise ning maailma kaubanduslik raskuspunkt hakkas nihkuma Aadria mere rannikult Atlandi ookeani suunas. Veneetsia oli loovutanud esikoha Antwerpenile ja Londonis oldi omakorda juba valmis viimast asendama. 1560-ndail elas Antverpenis 550–600 välismaist kaupmeest, nende hulgas sadakond hea vaistuga itaallast, kes seadsid end juba aegsasti Antverpenisse sisse.⁶ Ka Barberinide perekond oli tol muutuste ajal seal esindatud. Raffaello Barberini oli Madalmaade kaubanduseluga hästi kursis ning Brüsseli seltskonnas heas kirjas.

Pärast Hansa Novgorodi kaubakontori sulgemist 1494. a. hakkasid Venemaa väliskaubanduses mängima järjest suurenevat osa Hansa Liitu mitte kuulunud Narva ja 1492. aastal rajatud Ivangorod. 16. sajandi kaubavahetuse arengud olid sellised, et Venemaa mureks sai oma kaubalaevastiku ja hästikorastatud sadamate puudumine. 1557. aasta märtsis tegi tsaar Ivan IV korralduse rajada Narva jõe suudmesse ajutine sadam välismaalastega kauplemiseks.⁷ Narva vallutamise järel Ivan IV vägede poolt 1558. aastal said võimalikuks otsesed kaubasiidemed Venemaa ja Lääne-Euroopa vahel, mis seni olid enamikus käinud Tallinna kaudu. Hansa Liidu kaubanduslikud rivaalid inglased ja hollandlased ei jätnud kasutamata võimalust proovida murda hansalinnade ja eriti Lübecki monopoli Läänemerele. Kõige suuremat kasu kauplemisest Venemaaga löikas tol ajal just Antverpen, kes Hansa Liidu kiuste pidas pikka aega otsekaubandust Narvaga.⁸

Inglased olid loonud juba 1505. aastal tugeva kompanii nimega Seiklejad Kaupmehed (*Merchant Adventurers*). Veneetslane Sebastiano Caboto organiseeris aastal 1553 ekspeditsiooni eesmärgiga jõuda Inglismaalt kirdesse liikudes Indiasse. Kolmest laevast koosneval ekspeditsioonil hukkus kaks laeva, ülesande täitis kapten R. Chancellor, kes avastas inglise kaupmeestele otsetee Val-

ge mere ja Arhangelski kaudu Venemaale. Kauplemiseks Moskooviaga löid inglased spetsiaalse “Moskva kompanii”. Põhjapoolne kaubatee Inglismaalt Venemaale võimaldas vältida vaenulikke ja omavahel alatasa sõdivaid Poola, Rootsi ja Liivimaa alasid, kuid sel mereteel sai liikuda ainult lühikesel jäävabal suveperioodil. Pärast Inglismaa kuninganna Mary I ja Hispaania kuninga Felipe II vahel 1555. aastal sõlmitud lepingut loodi veel teinegi Inglise kompanii, mille eesotsas seisis Caboto. Eesõigus kaubasiidemeiks Venemaaga anti sellele ühingule. Kohe, kui Narva oli langenud Ivan Julma võimu alla, saatsid mõned inglased oma laevad sinna ja venelased võtsid neid seelses sadamas soojalt vastu.⁹ Narva vojevood Aleksei Basmanov isegi kirjutas “ülemere kaupmeestele”, et nood tuleksid oma kaupadega ja kaupleksid Narvas sealsete kodanike ja suurväe inimestega.

Seda kuuldes otsustasid Antverpenis kanda kinnitanud itaallased omal käel katsetada vastselt avanenud kaubateed. Tol ajal mängisid olulist rolli kaubanduslikud kokkulepped ja privileegid ning itaallased kasutasid ära olukorda, kus Vene võimud polnud neid täielikult andnud ei Inglise kompaniidele ega kellelegi teisele. Kuni selle ajani pääsesid Itaalia kaubad Venemaale maad mööda läbi Saksa, Poola ning Liivimaa alade või Musta mere kaudu, kus genovalastel oli kolooniaid. Veel oli väike võimalus jõuda Venemaale tatarlastele kuuluva Krimmi kaudu. Ülesanne tsaari sobival mõjutada usaldati 1564. aastal Raffaello Barberinile.

Reis Venemaale

Kauge Moskva valitseja juurde polnud kerge pääseda. Seda teades hakkas Raffaello Barberini mõjuvaid soovitajaid otsima. Ta muretses endale tsaar Ivan Julma jaoks soovituskirjad nii Inglismaa kuningannalt kui

⁶ L. Voet. Abraham Ortelius and his World. – Abraham Ortelius and the First Atlas. HES Publishers, 1998, lk. 12.

⁷ H. Kruus. Vene–Liivi sõda (1558–1561). Tartu, 1924, lk. 33.

⁸ A. Süvalep. Narva ajalugu I. Narva, 1936, lk. 283–284.

⁹ B. Russow. Liivimaa kroonika. Tallinn, 1993, lk. 123.

ka Hispaania kuningalt Felipe II-lt. Selles, et soovituskirja kirjutas katoliiklik suverään, pole midagi imelikku, sest Barberinit hinnati Hispaania õukonnas, tema pereliikmed olid otseses seoses Püha Tooliga ja lisaks oli kardinal Amuleo (Barberinide peresõber) olnud suursaadikuks Madridis. Hoopis raskem oli aga veenda protestandist kuningannat Elisabethi, kes igati kaitses inglaste kaubandushuvisid, soovitava Barberinit tsaarile. Kiri, mille kuninganna talle soostus kaasa andma ja mille Antwerpenist leidis vene uurija Ivan Hamel, ütles ainult, et “kuna itaallane mitmesugustel põhjustel on meile väga kallis”, siis pidi talle võimaldatama “vaba liikumine Venemaal”, ilma et sõnagagi oleks mainitud tema kaubanduslikke huvisid.¹⁰

Barberini viis end enne reisi algust kurssi Vene õukonnaeluga ja maaga, mis oli tema reisisihiks. Kindlasti teadis ta, kui tähtsad olid Moskoovia ülikutele nende tiitlid. Tsaari ette ilmudes oli tal kaasas saksakeelne paberileht, kus seisis tsaar Ivan IV täielik tiitlite nimekirj. Moskva asju ajades pidas sellisest protokollist kinni ka Inglismaa õukond. See paberileht asub praegu Vatikani, Barberinide perekonna raamatukogus, koos kõigi teiste reisi puudutavate dokumentidega.¹¹

Teekond Venemaale algas Antwerpenist ja kulges maismaal läbi Amsterdami, Hamburgi, Lübecki, Danzigi ja Königsbergi. Sõjalaokorra tõttu Liivimaal mindi Königsbergist laevaga Visby kaudu Tallinnasse, sealt maanteed pidi sel ajal venelaste käes oleva Narvani ja edasi üle Narva jõe põlistesse Vene valdustesse, kus esimeseks eesmärgiks oli Novgorod.¹²

Barberini viibis Venemaal juulist 1564 kuni augustini 1565. Oma reisist Moskooviasse kirjutas ta lühikese kokkuvõtte “Relazione di Moscovia al conte di Nugarola”, mis ilmus trükkist 1658. aastal Vitterbos. Ajaloolastele pakuvad kaupmees Barberini märkmed erilist huvi kaupade ja nende hindade rikkaliku esitamise ning tollaste rahakursside võrdluse poolest.

Barberini Liivimaa kaart

Vatikani, Barberinide perekonna raamatukogus asuv dokumentidekogu sisaldab ühe äärmiselt suurt huvi pakkuva paberi. Tege mist on käsitsi joonistatud, koloreeritud ja läände orienteeritud koo piaga kaardist, mis kujutab Venemaa lääneosa koos Liivimaa ning Läänemere ümbrusega. Eriti detailselt on kaardil kajastatud Liivimaa. See teadaolevalt esimene Vana-Liivimaa alade teid esitav kaardikoopia on koostatud Antwerpenis,¹³ 1564. aastal Venemaale suunduvale itaallase kaupmehele Raffaello Barberini jaoks.¹⁴ Páris kindlasti pole Barberini selle kaardi autor, kuid kokkuleppeliselt nimetatakse seda Barberini kaardiks. Selle pinnale on märgitud Läänemere-äärsete riikide piirid ja suuremad linnad. Riikide ja territooriumide nimed on esitatud ladina ja saksa keeles, kõik muud kohanimed saksa keeles. Kaardist jääb üldmulje kui Läänemere piirkonna kontuurkaardist, millel kõige detailsemalt on esitatud kogu Liivimaa piirkond. Kõnealune kaart esitab Läänemere rannaalasid alates Lübeckist ja Kopenhaagenist kuni Smolenski ja Moskva ni Venemaal. Lõunas ulatub see Vilniuse ni.

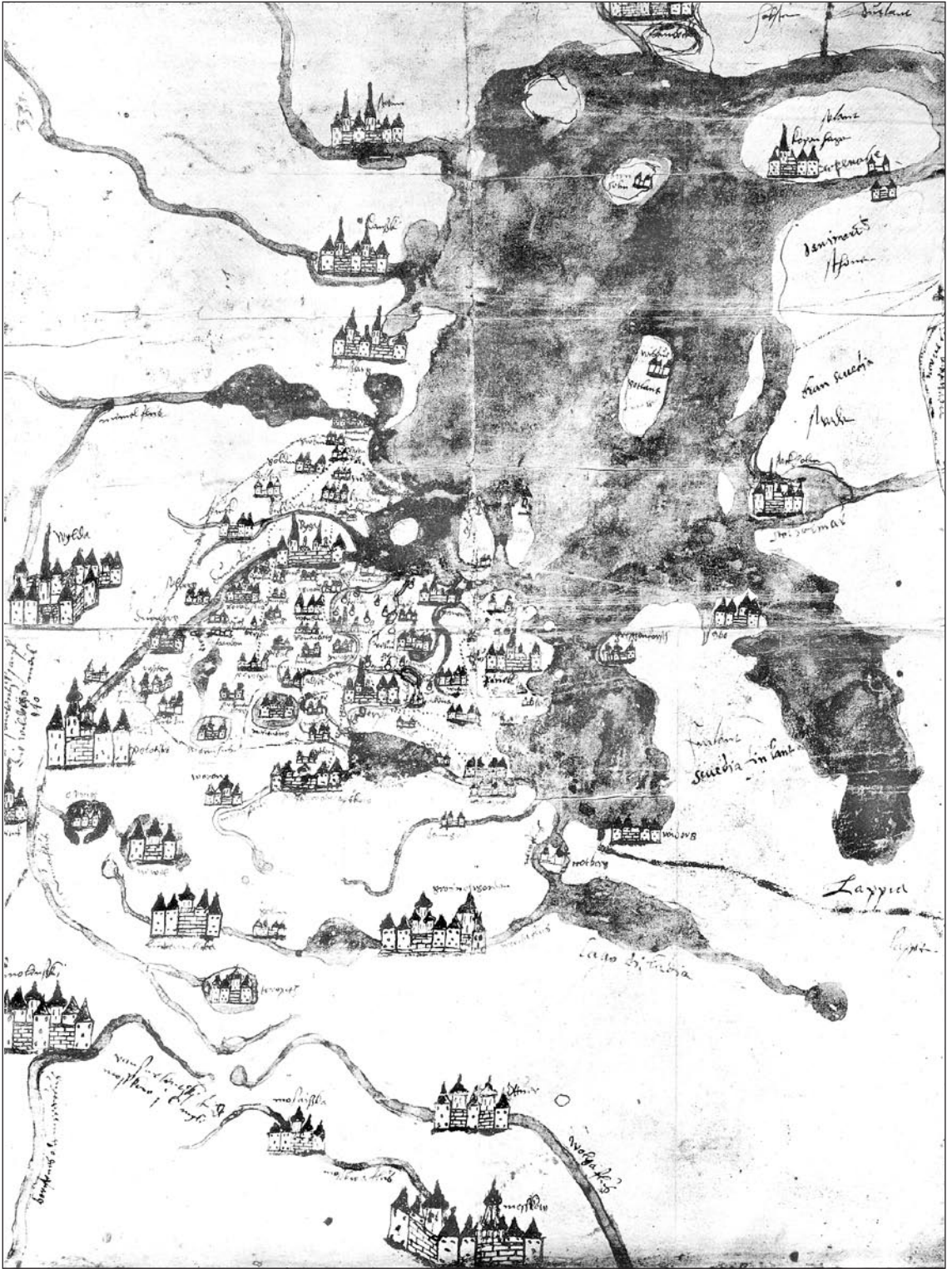
¹⁰ I. Gamel´. Angličane v´ Rosii. Statja pervaja. SpB, 1865, lk. 73; Hamel arvab, et Barberini sai selle kirja Inglise diplomaadilt lord Montaigu´lt, kes oli saatnud Vologda asehäldurit ja diplomaati Ossip Nepejat aastal 1557 Inglismaal, viibinud lähetuses Roomas ja asus 1564–1565. aastail Madalmaades. Vt. V. Sergejev, D. Vseiov. Venemaa, lähedane ja kaugel. Vürstiriigist tsaaririigiks. Ivan IV. Tallinn, 2007, lk. 245.

¹¹ Codice Barberino Latino, n. 5369, 5372, 5015.

¹² M. G. Barberini, I. Fei. Relazione di Moscovia scritta da Raffaello Barberini. Palermo, 1996. Kaart leheküljel 52.

¹³ N. Tscharykow. Il cavaliere Raffaello Barberini alla corte dello Zar Ivan il Terribile, lk. 949. Prof. Lihhatšovi poolt Peterburis läbi viidud kaardipaberi vesimärkide uuring.

¹⁴ L. Arbusow. Vorläufige übersicht über die Kartographie Alt-Livlands bis 1595. Sitzungsberichte der Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde zu Riga. Riga, 1935, lk. 101; A. Spekke. The Baltic Sea in Ancient Maps. Stockholm, 1961, lk. 70; K. Buczek. The History of polish Cartography. Wrocław-Warszawa-Krakow, 1966, lk. 51; L. Bagrov. Istoriya russkoj kartografii. Moskva, 2005, lk. 148; T. Raid. Eesti teedevõrgu kujunemine. Tallinn, 2005, lk. 29.

Raffaello Barberini teedekaart aastast 1564.

Kaardi põhjaosas on linnadest esitatud Viiburi ja Stockholm. Soomet näidatakse edelasse suunatud poolsaarena, mis polnud tol ajal tüüpiline.

Olaus Magnus ja tema jälgendajad esitasid 16. sajandi kaartidel Soomet peaaegu põhjalõuna-suunalisena.¹⁵ Tuntud hollandi kipri ja lootsi Cornelis Anthoniszi 1543. aastal valminud ja 1562. aastal ilmunud esimesel Läänemere kaardil “Caerte van oostlant...”¹⁶ (mille üks originaal asub TÜ raamatukogus) on Riia laht esitatud, kuid Matsalu ja Haapsalu lahed, mis peamistest mereteedest kõrvale jäid, on kaardi autorile ja tema kaardi jälgendajaile veel tundmatud.¹⁷ Soome ja Põhjalahe algus on Anthoniszi kaardil näidatud, kuid Soome lahe suund on veel kirdesse vastavalt selle aja traditsioonilisele käsitlusele. Barberini kaardil on Soome laht esmakordselt esitatud läänest itta suunatuna, Põhjalaht on veel kirdesuunaline. Üldse on kaardil esitatud kuus merelahte, eelmainituile lisaks Liivi, Matsalu, Haapsalu ja Tallinna laht. Venemaa territooriumid on esitatud tunduvalt üldisemalt ja vähema detailsusega. Üldmuljeks jääb, et Liivimaa oli kaardi autorile hästi tuntud. Kaart on kopeeritud ilma raamita ja koordinaatideta, vastupidiselt tolleaegsetele levinud tavadele pole kaardi koopial pealkirja, ilma kaarte märgistusi ega autori nime, kaardilehe formaat on 85×110 cm.

See on vanim teadaolev kogu Läänemere ruumi koos Vene tagamaadega kajastav, läände orienteeritud käsikirjaline ja koloreeritud kaart. Punktiiridega on kaardil näidatud tee Preisimaalt, Königsbergist Riiga ja mitmed Riist algavad Liivimaal kulgevad teed. Te-

kib arvamus, et kaardi kopeerija tundis kohalikke olusid ebaharilikult hästi. Eeskujuks pidi tal olema mingi varasem kohapeal, s. o. Liivimaal koostatud kaart.¹⁸ Tol perioodil olid Läänemere põhilised meresõitjad ja navigatsioonialaste teadmiste talletajad Hollandi meremehed.¹⁹ Kindlasti oleksid meremehed asetanud kaardile mitmeid kompass-roose üle kaardi pinna jooksvate rumbijoonetega, pööranud kaardi koostamisel rohkem tähelepanu mere ja laevasõiduga seotud üksikasjade ja rannajoone kujutamisele ning esitanud nimed kaardil hollandi keeles. Sakslased Saksa riikidest poleks kindlasti teadnud nii palju detailseid üksikasju Liivimaa geograafia kohta.²⁰ Kogu Saksa Ordu põhjapoolseid alasid kattev teedevõrk ja arvukad kaardil esinevad Liivimaa geograafilisi olusid esitavad detailid viitavad, et kaardi autor on suure tõenäosusega Liivimaa päritolu.

Kaardi geograafia

Valdav mulje kaardist on kui Läänemere piirkonna üldkaardist, millel kõige detailsemalt on esitatud kogu Vana-Liivimaa territoorium. Võib isegi öelda, et kaardi autori kujutluspildi keskmes on olnud Liivimaa. Nii kujuneb arvamus, et Liivimaa oli kaardi tegijale põhjalikult tuntud. Saksa, Poola, ja Rootsi territooriumid on esitatud tunduvalt vähemate üksikasjadega. Kaardi valmistaja Liivimaa kesksust sobib kinnitama ka fakt, et Liivimaa hansalinnade idapoolseks kaubanaabriks olev Venemaa koos selle piirialadega on talle samuti suhteliselt hästi tuntud. Sealsete linnade

¹⁵ Olaus Magnus, 1539 ja tema jälgendajad Moletto, Gastaldi, Olgiato. Samuti Algoets, 1562; Valgrisi, 1562; Gastaldi, 1568; Ortelius, 1573; Münster, 1598.

¹⁶ E. Okhuizen. Dutch maritime cartography of the Baltic in the 16th century. – *Baltic Studies* 1, Nijmegen, 1990, lk. 289–290; T. Raid. *Tabulae Livoniae*, Tallinn, 2002, lk. 55.

¹⁷ Mercator, 1554 ja Musinus 1560;

¹⁸ H. Michow. Weitere Beiträge zur älteren Kartographie Russlands. Hamburg, 1907. L. Arbusow. Vorläufige übersicht über die Kartographie Alt-Livlands bis 1595; E. Väre. Jooni Eesti kartograafia ajaloost. Tartu, 1960. K. Buczek. The History of Polish Cartography; T. Raid. Eesti teedevõrgu kujunemine, lk. 29.

¹⁹ P. van der Krogt. Koeman's *Atlantes Neerlandici* / compiled by Peter van der Krogt. 't Goy-Houten, 1997–2003; E. Okhuizen. Dutch maritime cartography of the Baltic in the 16th century, lk. 289.

²⁰ N. Tscharykow. Il cavaliere Raffaello Barberini alla corte dello Zar Ivan il Terribile, lk. 951; H. Michow. Weitere Beiträge zur älteren Kartographie Russlands; L. Arbusow. Vorläufige übersicht über die Kartographie Alt-Livlands bis 1595, lk. 102.

geograafilised vahekorrad on omavahel paremini paika pandud kui teistel sama perioodi kaartidel ning detailsemalt esitatud kui ülejäänud naabruses asuvate riikide linnad ja piirkonnad. Läänemere läänepoolse osa kujutamine on autorile kas raskusi pakkunud või taotluslikult tähelepanu alt välja jäänud, meri on esitatud üldsuunaga läände ja paljud olulised rannikut näitavad üksikasjad on kaardilt puudu.

Saksa ajaloolane H. Michow nimetab seda kaarti Barberini reisikaardiks²¹ ja tabab üsna hästi kaardi olemuse – kaart ongi keskendatud esitama peamist kaubateed Euroopast Venemaale, mis tol ajal kulges kas Läänemere kaudu või piki Läänemere lõuna- ja idaranniku teid läbi Liivimaa, hansakaupmeeste poolt hästi sisse sõidetud viimaseid jälgi mööda.

Mida kaugemale Madalmaadest, seda rohkem lisandub detaile. Reisi algfaasis läbitakse Euroopas hästi teada olevaid maid ja linnu, neist ei tee kaardi autor väljagi, märkides vaid territooriume, mille lähedusest möödutakse: Holstin, Danimarka (Taani), Suecia (Rootsi), Norwegia (Norra), Suedia Fin lant (Soome) ja kusagil kaugel põhjas ka Lappia (Lapimaa).

Kaardil on esitatud ka Skandinaavia riikide vahelised piirid, näidatud on Taani, Rootsi ja Norra valduste piirid. Märgitud on ka Leedu ja Vene vaheline piir. Edasi on kujutatud Leedu ja Liivimaa vaheline piir, rääkimata Liivimaa ja Moskoovia vahelisest piirist.

Liivi–Vene piiri algus on kantud Väinajõe, ida poole Dünaborgi (Daugavpils). Sealt kulgeb piir kerge idakaarega Roziten´i (Rezekne), Marienhus´i (Viļaka) ja Marienborg´i (Alūksne) ordualadele, kuni Nyenhus´ini (Vastseliina). Liivi sõja alguses, 1558. aasta suvel venelaste poolt vallutatud ja nende kätte jäänud alad ning kindlused (Narva, Tartu, Vastseliina, Kirumpää jt.)²² on esitatud veel Liivimaale kuuluvaina. Kaardil

on märkimata venelaste vallutused Liivimaa Läti aladel 1559. ja 1560. aastal, samuti Revalli kuuluvus Rootsi krooni alla (1561). Kaardil esitatud piiride seis on seega pärit ajast enne Liivi sõda, sarnaselt Portantiuse 1573. aastal trükitud Livonia kaardile. Analoogiline piiri asend on märgitud paarkümmend aastat hiljem kopeeritud Possevino kaardile, mida tõenäoliselt kasutati sõjaeelsete piiride seisu taastamiseks.²³

Läänemeres on kujutatud üheksa saart. Oluline on toonitada, et Soome laht on esitatud oma õiges asendis, pikiteljega läänest itta. Ka Possevino käsikirjalisel kaardil (1582), mis asub Vatikani salajases arhiivis, on Soome laht esitatud õiges asendis. Trükitud kaardidest näitab esimesena Soome lahe õiget asendit alles 19 aastat pärast Barberini kaardi valmimist, 1583. aastal ilmunud Waghenaeri mereatlases esitatud Euroopa kaart.²⁴ Kuramaa ilmus (varem Euroopa kaardistajad lihtsalt ei teadnud midagi Kuramaast) trükitud kaardile 1539. aastal, mil valmis Olaus Magnuse suurtöö “Carta marina”. Koos Kuramaaga tekkis kaartidele ka Liivi laht – mõlemad on Barberini kaardil esitatud.

Alates läänest on kaardile märgitud kõigepealt kolm nimetut jõge, seejärel jõed nimedega Memel flu (Neemen ja selle lisajõgi Neris), Buldir a flu (Lielupe koos lisajõe Memelega), Düna flu (Väina), Salatsi a flu (Koiva), Narvia flu (Narva), Nawa fluv (Neeva), Modow flu (Velikaja), Wokisa flu (Volhov), Wolga Flus (Volga), Moskwa flu (Moskva) ja Borustenese (Dnepri) jõgi. Nimetult on kaardistatud Luuga, Pärnu, Emajõgi, Võhandu ja Piusa jõed. Kokku seega 22 jõge. Liivimaa osas on järvedest esitatud Võrtsjärv, Alūksne ja Lubani järv, nimepidi on mainitud ainult Peibus (Peipsi) ja Lago di Ladia (Ladoga). Venemaal on Novgorodi linna järgi selgelt eristatav ilma nimeta Ilmeni järv.

²¹ H. Michow. Weitere Beiträge zur älteren Kartographie Russlands, lk. 43, kaart III.

²² H. Kruus. Vene-Liivi sõda 1558–1561. Tartu, 1924. V. Sergejev, D. Vseviiov. Venemaa, lähedane ja kaugel, lk. 260.

²³ T. Raid. Possevino ja piirikaart aastast 1582. – Tuna 2007, nr. 1.

²⁴ T. Raid. Tabulae Livoniae, lk. 67 on esitatud TÜ raamatukogus asuv 1589. aastal tehtud äratõmme esimesest kaardist.

Kuni 16. sajandi lõpuni olid teadmised Venemaa keskosa kohta Euroopas veel üsna udu- sed ja kaartidel esitati tihti olematut järve, kust kolm suuremat jõge alguse said. Herbersteini suurel, 1546. aastal valminud ja 1549. a. ilmu- nud Venemaa kaardil on nende kolme jõe al- gus üksteisest selgesti eraldatud.²⁵ Barberini kaardi autorile on teada olnud, et Väinajõgi, Volga ja Dnepr ei alga ühest järvest, vaid Val- dai kõrgustiku erinevatest äärtest.

Kaardi geomeetria Venemaa puhul

16. sajandi kaartide geomeetrilist täpsust uuri- des tuleb jälgida, kas linnade vastastikused asukohad ning nendevahelised suunad ja va-

hemaad on õigetes suhetes välja joonistatud. Meid huvitava Barberini kaardi üsna umb- määrase mõõtkava tõttu on võimatu vahe- maid joonmõõtude kaudu otse arvutada. See- tõttu tuleb reaalse tegelikkuse ja tähtsamate linnade vaheliste kauguste-suundade omava- helist sobimist võrrelda suhtearvude abil.²⁶

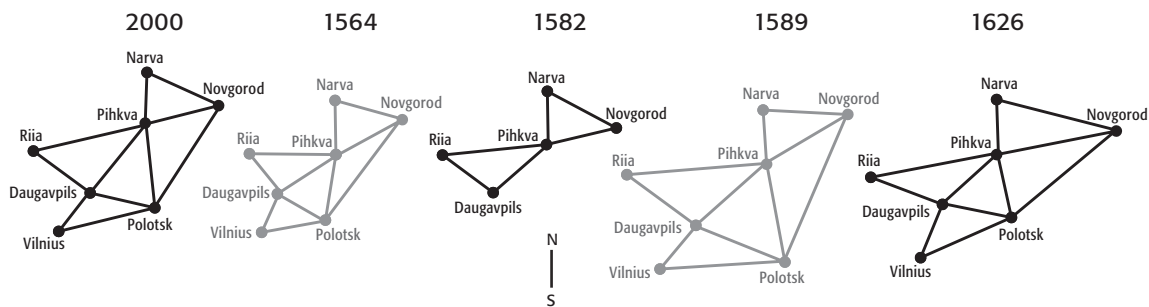
Võrdlus ainult Liivimaa kohta valmistatud kaartidega ei iseloomusta kõnealust Barberini kaarti täielikult. Hansakaupmehed tundsid Ve- nemaa olusid hästi juba sajandeid enne selle kaardi valmistamist. Nii Riia, Tallinna kui ka Tartu kaupmeestele olid teada Vene tähtsamaid kau- balinnu ühendavate teede suunad ja vahemaad. Venemaa alade võrdlus Barberini kaardil ning teistel samaaegsetel kaartidel annab meile täiendavat infot meid huvitava kaardi kohta.

Tabel 1

Liivimaa ja Venemaa linnade kartograafilised suhted

Vahemaad	1. Tegelik	2. Barberini 1564	3. Possevino 1582	4. Strubycz 1589	5. Bureus 1626
Narva – Pihkva	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0
Pihkva – Riia	1,6	1,3	1,5	1,9	2,7
Narva – Novgorod	1,2	1,0	1,2	1,2	1,8
Pihkva – Novgorod	1,1	1,2	1,0	1,5	1,8
Riia – Daugavpils	1,1	0,8	1,0	1,4	1,8
Daugavpils – Polotsk	0,9	0,8	1,4	1,0	
Vilnius – Daugavpils	0,9	0,8	1,0	1,1	
Vilnius – Polotsk	1,4	0,9	1,8	1,5	
Polotsk – Novgorod	2,15	2,2	2,9	2,3	
Pihkva – Polotsk	1,5	1,2	1,3	1,3	
Daugavpils – Pihkva	1,5	1,0	1,2	1,5	1,2

Joonis 1. Liivimaa ja Venemaa linnade vahelised kartograafiliste suhete skeemid.

²⁵ T. Raid. *Tabulae Livoniae*, lk. 44.

²⁶ Arvutuskäik Liivimaa linnade osas on esitatud: T. Raid. *Possevino ja piirikaart aastast 1582*, lk. 61–62.

Possevino kaart (1582) ei esita Polotskit, seetõttu jäävad puudu Polotskit Daugavpils, Vilniuse, Pihkva ja Novgorodiga ühendavad lõigud. Barberini kaardi teistest täiesti erineva karkassi kuju näitab, et seda kaarti pole eeskujuna kasutatud. Teiselt poolt näitab erinev karkass aga sedagi, et Venemaa tundmine polnud kaardi autoril siiski niivõrd heal tasemel, kui võis möönda Liivimaa osas. Ka Strubyczi 1589. ja Bure 1626. aasta kaardi omavahelised erinevused Venemaa kujutamisel ei viita tegelikkuse väga heale tundmisele. Kahjuks pole võimalik teha mingit võrdlust mõne selle aja algupärase Venemaal valminud kaardiga.²⁷ Venemaal hakkasid kohalike autorite valmistatud kaardid ilmuma ligikaudu 80 aastat hiljem²⁸ ja siis pöördus venelaste peamine tähelepanu Siberi avaruste kaardistamisele.

Erinevused Barberini ja Possevino kaardidel Venemaa kujutamises on silmatorkavalt suured ja viitavad veel kord kahe iseseisva aluskaardi olemasolule.

Nimed kaardil

Olaus Magnuse 1539. aastal ilmunud “Carta marina” esitab Soome ja Liivi lahte ning seitset Eesti randade olulisemat saart ilma nimeleta.²⁹ Olause kaardi lähteandmetest Liivimaa kohta ei ole tänaseni mingit viidet. Kaardil on kujutatud peaaegu kõik Liivimaa tähtsamad linnad, kokku üle 40. Portantiuse kaardil “Livonia nova descripto” 1573. aastast, mis on esimene säilinud trükitud Liivimaa kaart, on esitatud üle 80 kohanime. Barberini kaardile on nimeliselt kantud 12 suuremat jõge,

kokku on neid kaardil aga 22. Üheksast Läänemere saarest on nimega esitatud viis: Bornholm, Gotland, Osel (Saaremaa), Daghden (Hiiumaa) ja Runo (Ruhnu). Kõpu tuletorn – “*turris hollandorum*”, mille ehitust alustati 1504. a. ja mis valmis 1531. a., on näidatud Hiiumaa läände ulatuval neemel. Varasematel kaartidel on tuletorni asukohana näidatud Saaremaa (Osel, Oxilia) läänerrannikut³⁰ või Hiiumaa põhja suunatud Tähkuna poolsaart. Läänemere randadele on kantud 14 linna ja neist 13 on nimeliselt kaardistatud: Lübek, Stettin, Kopenhagen, Hesingör, (ilma nimeleta Helsingborg), Danzig, Königsberg, Visby, Stockholm, Obo, Helsinforss (Helsinki), Wiborg (Viiburi), Notborg. Meeles tuleb pidada, et Helsingi kuulutati Soome pealinnaks kuningas Gustav Vasa käsul 1535. aastal ja sel ajal asus seal ligikaudu 200 elanikku.

Väljaspool Liivimaa alasid on nimega esitatud (kaardil esitatud kirjaviisis) Memel (Klaipeda) ja Wylda (Vilnius) Leedus ning Vittebsk Väinajõe vasakul kaldal Poolas. Venemaalt on kaardile kantud Polotsko, Smolinsk, Mosaiska (Možaisk), Moskow (Moskva), Otfer (Tver), Grosnowgorod (Novgorod), Holm, Velikije Luki, Opskov (Pihkva), Isborg (Irboska), Ivangrod, Jamgrod, Toropits, Nivel (Nevel), Woron (Voronets), Opotška. Neile lisaks veel neli linna, mille nimed on identifitseerimata.

Kuramaalt on nimepidi mainitud Grobin, Bausk, Dobeln, Goldingen (Kuldiga), Hasenpot (Aizpute), Tukum, Kandau ja veel kaks linna. Liivimaa Läti aladelt on esitatud Riga, Dünaborg (Daugavpils), Holm, Sesswegen (Cesvaine), Dünamünde (Daugavgrīva), Wenden (Cēsis), Wolmarburg

²⁷ Varased, XV–XVI sajandi venelaste tehtud kaardid pole lihtsalt säilinud. B. A. Rybakov. Russkie karty Moskovii XV – načala XVI veka. Moskva, 1974, lk. 10–12.

²⁸ I. A. Golubcov. 1950, Čertež vetxoj gorodam pusskim i švedskim gorodam varjažskogo morja 165? goda, – Voprosy geografii. Sbornik 20. Moskva, 1950, lk. 271–302. 1950; H. Köhlin. Some 17th-century Swedish and Russian Maps of the Borderland between Russia and the Baltic Countries. – Imago Mundi IX, 1952, lk. 95; L. Bagrow. A Russian Communications Map, ca 1685. – Imago Mundi IX, 1952, lk. 99; Ch. Gianceselli; S. Salgado. The Muscovy Company and its influence on the cartography of the north countries. – 14th International Conference on the History of cartography 14–19 June 1991 at Uppsala and Stockholm in Sweden., lk. 55. Istorija ruskvoj kartografii, lk. 202–203.

²⁹ T. Raid. Tabulae Livoniae, lk. 40.

³⁰ L. Arbusow. Vorläufige übersicht über die Kartographie Alt-Livlands bis 1595, lk. 68; U. Ehrensverd. The History of Nordic Maps. Helsinki, 2006, lk. 56, 60.

(Valmiera), Pebal (Piebalga), Smeltin (Smiltene), Adsel, Marienborg (Alüksne), Marienhus (Viļaka), Berson (Berzaune), Kokenhus (Koknese) ja lisaks neile veel tosin väiksemat linna, millest ainult osa on esitatud nimega.

Eesti aladelt on kaardile nimega kantud Sonborg (Maasilinn), Pernow (Pärnu), Opsel (Haapsalu), Velin (Viljandi), Tärvast, Helmis, Karksi, Derpt (Tartu), Rõngu, Neuhaus (Vastseliina), Falkena (Kärkna), Lais (Laiuse), Neuslot (Vasknarva), Narva, Wesenborg (Rakvere), Tolsborg (Toolse), Kolck, Birgita, Reuel (Tallinn), Wittin (Paide) ja Fegefehr (Kiviloo). Nimetult on Põltsamaa, Kastre ja Vana-Kastre, peale nende veel ilma nimeta kaks väiksemat kindlust, mille kohta on raske arvata, millist kohta nad esitavad ja mis nime nad kanda võiksid.

Kokkuvõtvalt saab öelda, et Barberini kaardile on kantud üldse 138 geograafilist objekti, neist Vana-Liivimaa osas 82.

Portantuse ja Barberini kaartidele kantud nimede kokkulangev hulk annab veel kord põhjust mõelda, et Portantius ja Barberini kaardi tegija on kasutanud andmeid ühest ja samast meile tundmatust kaardist. Kaardistatavat ala on originaalkaardi autor tundnud väga põhjalikult. Talle on teada olnud tolle aja tingimustes üsna värsked sündmused Liivimaa ja selle läheduses, näiteks Kõpu tule torni valmimine ja Helsingi linna asutamine, mis kaardil ka kajastamist leiavad. Kuid see, mis mujal Euroopas uudiseks oli, võis Liivimaa olla tavaline rahvatarkus. Toodud tõsisasjad annavad põhjust arvata, et kaardi autor on kas Preis- (Danzigi, Königsbergi) või Liivimaa päritolu (näiteks Riia), ja tunnistavad, et ta on olnud kursis ka Euroopa uuemate teadmistega Venemaa suuremate jõgede alguse asjus.

Kaardi kasutuseesmärgist tulenevalt ei

olnud vajalik Liivimaaale rohkem detaile lisada, reisi sihti silmas pidades pole kaardi väga suur detailsus ilmselt olnud autori eesmärk. See-eest on kaardil punktiiridega esitatud hulk olulisemate linnade vahelisi teid, mis markeerivad meile juba itineraaridest tuntud marsruute. Lisaks tähtsamatele, rahvusvahelises ulatuses tuntud teedele on Eesti aladel esitatud rida selliseidki, mis suurematest kaubateedest kõrvale jäävad, kuid meie oludes siiski mingit tähtsust omasid.³¹ Selliste detailide tundmine toetab oletust, et kaardi autoriks tuleb pidada Liivimaa alasiid hästi tundvat laia silmaringiga ilmselt kohalikku päritolu inimest. 16 aastat hiljem ilmus Amsterdams väikese formaadiga atlas "Itinerarium Orbis Christiani", milles avaldati ka esimene Liivimaa teid käsitlev trükitud kaart.³² Atlase 63. kaardil on esitatud üks Liivimaa tee alates Königsbergist Riia kaudu Tartusse.

Teed kaardil

Hansa ratsakäskjalad kasutasid juba 1360. aastal maismaateed Brüggest Riiani.³³ Selleks ajaks oli Venemaa osa Hansa kaubavahetuses tõusnud nii oluliseks, et rohkem kui 2000-kilomeetrine ühendus Venemaaga läbi Liivimaa hansalinnade kujunes üheks Hansa Liidu tähtsamaks kaubateeks. Teadaolevalt jätkus see tee juba üsna varakult Riias edasi üle Tartu ja Narva ning sealt edasi Novgorodi.³⁴

Siinsete suuremate linnade vahekaugusi määrati suhteliselt suure täpsusega juba 14. sajandil. Vanim tänaseni säilinud itineraar (linnadevaheliste kauguste kirjeldus) Liivimaa teede kohta on valminud 1380. aastal.³⁵ Kooliõpetaja ja notari Jörg Gaili saksakeelne vanim, teadaolevalt ainult kahes eksemplaris säilinud teedekäsiraamat – "Raisbüchlin",

³¹ T. Raid. Eesti teedevõrgu kujunemine, lk. 29.

³² M. Eitzing. Itinerarium Orbis Christiani. 1579–80.

³³ G. Ahrens. Das Botenwesen der Hamburger Kaufmannschaft (1517–1821). – Archiv für deutsche Postgeschichte 1962, nr. 1, lk. 28.

³⁴ T. Raid. Eesti teedevõrgu kujunemine, lk. 149.

³⁵ J. Lelewel. Itineraire Brugeois. – Geographie Du Moyen Age, Vol. 5. Brüssel, 1857, lk. 281–308; T. Raid. Eesti teedevõrgu kujunemine, lk. 16.

mis ilmus 1563. aastal Augsburgis,³⁶ kirjeldab kaubateid läbi Liivimaa alade. “Raissbüchlin” esitab rannateed Königsbergist Riiga, edasi Riiast Pihkva ja Novgorodi kaudu Moskvasse ja Moskvast tagasi üle Novgorodi, Narva ja Tallinna.³⁷ Seega oli Euroopas teavet kõiki-dest Barberini kaardil esitatud teedest alates 14. sajandist. Itineraare võis usaldada, sest nad olid praktilises elus reisijate poolt paljukordselt üle kontrollitud. Itineraarides esitatud andmeid kasutati loomulikult kaartide koostamiseks vajaliku lähtematerjalina.

Teede kujutamine Barberini kaardil algab Preisimaalt, Königsbergist, näidatud on ordule kuuluv rannatee Klaipedani.³⁸ Esimeses piiriäärses ordulinnas Grobiņis hargnevad teed kaheks. Sealt edasi Riia suunas on kaardil näidatud kaks teeversiooni – üks neist tuleb otse Riia peale, teine haru läheb kerge lõunapoolse kaarega ümber Riia ning ületab Väinajõe Üksküla (Ikškile) kandis. Ükskülast kulgeb tee edasi ida suunas kuni Sesswegenini (Cesvaine) ja pöörab seejärel põhja, kulgeb Smiltene ja Adseli vahelt üle Koiva jõe ja edasi kuni Tartuni.

Tartu on tollal olnud Liivimaa tähtsaim teede sõlmpunkt,³⁹ kaardi järgi tuleb siia Riia suunalt üks ja Adseli suunalt teine tee. Tartust väljub kolm teed – Rakvere, Narva ja Pihkva suunas. Tegelikult on Tartusse kogu tema linnalise olemasolu jooksul lõuna suunast tulnud (või sinna suunda väljunud) ainult kaks peamist suuremat teed, üks Riia ja teine Pihkva suunalt. Üle Emajõe põhja suunas on väljunud üks suurem tee, mis alles pärast Emajõe oru läbimist hargnes kaheks, üks Narva, teine aga Rakvere ja Tallinna suu-

nas. 1380. aastal ilmunud Brügge itineraar (*Itinerarium de Brugis*) kirjeldab juba varajastel Hansa aegadel kasutatud Riiast Tartu ja Rakvere kaudu Narvani kulgevat teed, mis läks edasi läbi Vadjamaa Novgorodini.

Kõnealusel kaardil on esitatud ka 1563. aastal linnaõigused saanud Kuressaarest algav tee, millest üks haru läheb Virtsu tagant Haapsalu ja Tallinna suunas. See on väga vana tee, mille algus ulatub ilmselt 13. sajandisse koos Arensburgi piiskopilinnuse rajamisega.⁴⁰ Alates Virtsust on selle tee mandril jätkuv osa Revalini esitatud ka Rootsi ohvitseri Carl Magnus Stuarti 1700. aastal tehtud teetrassi kaardil.⁴¹

Barberini kaardil esitatud teine teeharu läheb Virtsust diagonaalselt läbi Eesti, üle Rakvere Narva peale. Sellist teed pole ajaloolisel ajal Eesti maadel olnud. Seda teeharu koos Grobiņist Adseli kaudu Tartuni ulatava teega tuleks käsitleda kui selgitavat kaardimärki, mis annab kaudse kinnituse mingite kohalike teede olemaolust Eesti ja Läti aladel, kuid ei viita kuidagi ühegi tee täpsele asukohale. Narvast edasi Venemaale kaart enam teid ei esita. Ka rootslaste Täyssinä (1595) ja Stolbova (1617) rahuaegsed ja hilisemad skeemilised kaardid ei näita teid Ingerimaalt Vene tagamaadele. Samuti pole Barberini kaardil näidatud tol ajal kindlasti funktsioneerinud kaubateed Königsbergist Vilniusse ja sealt edasi Polotski kaudu Novgorodi ja Moskvasse, kuigi selle tee Novgorodist Vilniusse ja Königsbergi viiv haru oli “Prusskaja doroga” nime all tuntud juba sada aastat varem.⁴²

Kaupmees Barberinile kopeeriti Antver-

³⁶ A. W. Lang. The Augsburg Travel Guide of 1563. – Imago Mundi, 1950, nr. 7, lk. 85–88.

³⁷ H. Krüger. Das älteste deutsche Routenhandbuch. Graz, 1974, lk. 217, 218, 220, 226.

³⁸ Vt. ka W. Paravicini. Die Preussenreisen des europäischen Adels. 1. Teil. Sigmaringen, 1989, lk. 52. Th. Hirsch. Die litauische Wegeberichte. – Scriptores rerum Prussicarum = Die Geschichtsquellen der Preussischen Vorzeit bis zum Untergange der Ordensherrschaft. Zweiter Band, mit einem Facsimile und dem Register zum 1. und 2. Bd. Herausgegeben von Dr. T. Hirsch, Dr. M. Töppen und Dr. E. Strehlke. Leipzig, 1863, lk. 664–665; A. Thomas. Litauen nach den Wegeberichten. – Zeitschrift für wissenschaftliche Geographie 4. Wien, 1883, lk. 85.

³⁹ W. Bruns. Hansische Handelsstrassen. Weimar, 1967; È. S. Mugurevič Vostočnaja Latvija I sosednie zemli v X–XII vv., Rīga, 1965, lk. 109; T. Raid, Eesti teedevõrgu kujunemine, lk. 14, 149.

⁴⁰ Eesti arhitektuur 2. Läänemaa, Saaremaa, Hiiumaa, Pärnumaa, Viljandimaa. Tallinn, 1996, lk. 46.

⁴¹ KrA: Sveriges Krig. 9: 16. St. f.; T. Raid. Eesti teedevõrgu kujunemine, lk. 204.

⁴² T. Raid. Eesti teedevõrgu kujunemine, lk. 146.

penis kaart, mis kajastab kõige täpsemalt olukorda teekonnale jääva ja sõjaseisus oleva Liivimaa kohta, mis paraku oli tollal enim kasutatud tee Venemaale minekuks. Tõsiasi, et kaardil, mis suure tõenäosusega valmis enne 1558. aastat, näidati teid ainult Liivimaa osas, näitab kaardi autori siinsete olude väga head tundmist ning vihjab koguni tema Liivimaa või Preisi päritolule. Samal ajal on see Barberini kaardi eeskuju üks Euroopa vana- maid teadaolevaid teedekaarte.

Arutelu

Arvestades eelpool välja toodud asjaolusid ühtse tervikuna, joonistub silme ette kaart, mida tänapäevaseks öeldes iseloomustavad järgmised raamitaagused “metaandmed”.

Vesimärkide alusel⁴³ on kindlaks määratud, et sellist paberit toodeti 1550.–1570. aastate vahel Antwerpenis. 1564. aastal samuti Antwerpenis kopeeritud kaart on tehtud Moskvasse suunduvale itaallase kaupmehele Raffaello Barberinile spetsiaalse koloreeritud koopiana, mis ei olnud tolle aja koopikaartide puhul tavaline nähtus. Selgusetu on, millisest kaardikojast õnnestus Barberinil koopia hankida, kuid teadmised Liivimaa kaartide kohta pidid Antwerpenis üsna levinud olema. Joonist uurides võib märgata mõnes kaardi osas tekstide ja jooniste laiuli minekut. Tänapäeval on võimatu öelda, kas see on juba koopia algne viga või on kahjustused kaardile tekkinud pikal Venemaa-reisil või hoopis hilisema säilitamise käigus. Mitmekordsed murdejooned kaardipaberi pinnal näitavad, et kaart on ilmselt kogu Venemaa-reisi kaasa teinud. Kuid eriti intensiivselt seda kasutatud pole, kulumisjäljed kaardi murdekohtadel ja muud paberikahjustused ei ole suured. Kopeerija on oma tööd teinud

kiiruga, sellest annavad tunnistust hoogsalt ja peaaegu loetamatu käekirjaga (alam-)saksa keeles kirjutatud linnade nimed. Kiirustamise jälgi võib täheldada näiteks linnade joonistamise maneeris. Silmitsedes Läänemere pinna koloreeringut, näeme, et värv katab paberit ebahühtlaselt ja on kuivamise käigus tugevalt paakunud. Kahe käsikirjalise kaardi (Barberini, 1564 ja Possevino, 1582) võrdlus joonise graafilise vormistamise osas näitab ilmekalt, et Possevino kaarti on hoolsamalt vormistatud.

Läänemeri oli Hansaliidu mängumaa. 14. ja 15. sajandil Vahemere maade kaupmeeste laevad Hollandist kaugemale ida poole ei pääsenud ja seetõttu käsitlevad laialt levinud Itaalia ja Mallorca meistrite portolaankaardid Läänemere lõuna- ja idapoolseid randasid äärmiselt üldiselt.⁴⁴ 15. sajandi lõpust kandus Euroopa kartograafia raskuspunkt põhja poole Alpe, saksakeelsetele aladele, kuid Läänemere kujutamises muutusi ei toimunud. 16. sajandi lõpuks hakkas juhtiv osa kartograafias Saksa maadelt Madalmaadele üle minema. Hollandlaste arvukad meresõitjad ja lootsid olid ka esimeste Läänemerd kujutavate merekaartide autorid (Antonisz, Waghenaer, Doetsz jt.).⁴⁵ Barberini käsutuses olnud kaart esitab Läänemerd ümbritsevate maade ruumisuhteid alates Lüübekist ja Kopenhaagenist kuni Smolenski ja Moskvani Venemaal. Lõunas ulatub kaart Vilniusele, põhjaosas on linnadest esitatud Viiburi ja Stockholm. Soomet näidati tolle aja autorite kaartidel põhja-lõuna-suunalise poolsaarena (vt. Olaus Magnus, Münster, Valgrisi, Algoets, Ortelius, Gastaldi jt.). Barberini kaardil on Soome laht teadaolevalt esmakordselt esitatud läänest itta suunatuna,⁴⁶ Botnia laht on veel kirde-suunaline. Tõenäoliselt kaardi orientatsiooni tingituna on Läänemeri esitatud vigaselt otse ida-lääne-suunas, meresaarte esitus on

⁴³ N. Tscharykow. Il cavaliere Raffaello Barberini alla corte dello Zar Ivan il Terribile, lk. 949.

⁴⁴ A. D. Brincken. Die kartographische Darstellung Nordeuropas durch italienische und mallorquinische Portolanzeichner im 14. und in der ersten Hälfte des 15. Jahrhunderts. – Hansische Geschichtsblätter 92, 1974, lk. 49, 53, 57.

⁴⁵ E. Okhuizen. Dutch maritime cartography of the Baltic in the 16th century, lk. 295.

⁴⁶ Soome laht on esitatud õigesti ka järgmistel, hollandlaste hoopis hiljem valmistatud kaartidel: Waghenaer, 1583; van Salingen, 1601; Veen, 1613. Kaks viimast on Läänemere võtnud Waghenaeri kaardilt.

visandlik ja mingit täpsuse taotlust siin silma ei torka. Merede rannajoont esitasid tõelähedasena merd sõitvate ja merd tundvate kaardistajate tööd, kuid 1560-ndate algul hollandlaste käigud Läänemerele Narvani väga tihti ei ulatunud.⁴⁷ Lisaks puuduvad kaardilt tolle aja merekaartidel peaaegu kohustuslikud kompassjooned, mis, tõsi küll, mõnikord ka ära jäid.⁴⁸ Kaardil kajastatud ala ulatub sisemaale kaugelt üle 16. sajandi tavalisel merekaardil esitatu. Seetõttu on alusetu pidada kaardi koostajaks mõnd lootsi või tüürimeest või ainult mereasjandusega seotud kartograafi.

Liivimaa osas on esitatud üsna palju tähelepanu äratavaid üksikasju. Kogu Vana-Liivimaal koos Kuramaaga on kaardistatud 82 linna või kindlust tingmärkidega, mis vastavad esitatud linna/kindluse suurusele ja tähtsusele. Vaid Portantius, kes ise pole Liivimaal kordagi olnud, on jõudnud suurema arvu asulateni oma 1574. aastal trükitud spetsiaal-kaardil “Livonia Nova Descriptio”, kuid linnade nimed tema kaardil on sageli segadust tekitavad. Võttes arvesse, et seni teada olevad Portantiuse valmistatud kaardid käsitlevad ainult Preisi- ja Liivimaad,⁴⁹ võib uskuda, et Portantiuse kasutuses on olnud Preisimaalt või Liivimaalt pärit originaalkaart(e). Need materjalid, mis puudutasid Liivimaad, pidid igal juhul olema Portantiuse kasutuses enne 1571. aastat.⁵⁰

Kõige lihtsam oleks siin muidugi näidata Nikolaus Kopernikuse kaaslaste, Tartu ja Tallinna toomherra ning humanisti Alexander

Schulteti poolt 1529. aastal tehtud esimesele Liivimaa kaardile.⁵¹ Teine võimalus oleks viidata 1555. aastal Königsbergis valminud Kaspar Hennenbergeri⁵² (1529–1600) Liivimaa kaardile,⁵³ mis Hennenbergeri enda valmistatud puulõikelt trükituna ilmus ja oli 1563. aastaks läbi müüdud.⁵⁴ Kumbki neist kaartidest pole meieni säilinud. Preisi vaimulik Hennenberger on esimese täieliku, kuid alles 1576. aastal valminud Preisimaa kaardi “Preussische Landtafel” autor,⁵⁵ aga meil ei ole olemas ühtegi fakti või kaudset vihjet, mille alusel saaks tõendada, et mõni tema varasem kaart oleks olnud Portantiusele eeskujuks.

Barberini kaardil leiavad kajastamist üsna värsked piirkondliku tähtsusega lähiaja sündmused – Kõpu tuletorni valmimine (1531) ja selle esitamine Hiiu maal ning Helsingi linna rajamine (1535). Teated sellistest tõsiasiadest hakkasid üsna varsti pärast nende teket laevameeste kaudu meritsi lääne suunas Euroopasse liikuma, kuid kindlasti poleks Madalmaades osatud neid andmeid ainult suuliste teadete põhjal niisuguse kohatäpsusega kaardile kanda. Läänemere idaranna riikide vaheliste piiride seis on kaardil esitatud ajast enne Liivi sõda, mis võimaldab teatud kindlusega väita, et kaardi originaal valmis enne 1558. aastat (kuid ei saa välistada võimalust, et kaart valmis pärast Liivi sõja algust).

Euroopas hakkas 16. sajandil juba ilmutama üksikuid teekaarte (Etzlaub, 1500, 1501, 1513; Waldseemüller, 1520; Apianus, 1568;

⁴⁷ E. Okhuizen. Dutch maritime cartography of the Baltic in the 16th century, lk. 289; C. Koeman. Manuscript Charts of the Baltic Sea, by Gerard van Keulen, lk. 503.

⁴⁸ A. Björnbo, C. Petersen. Anecdota Cartographica. Copenhagen, 1908, *facts*. VII.

⁴⁹ *Livonia Nova Descriptio, 1571?; Livoniae provinciae ac eiv; Pomeraniae, Wandolicae Regionis, Typ.* Vt. ka Ortelius. Pomeraniae. – *Theatrum Orbis Terrarum* (1574).

⁵⁰ P. van der Krogt. Koeman's Atlantes ..., *Livonia Nova Descriptio*, c. 1571

⁵¹ *Mappa sive descriptio terrae Livoniensis.* L. Arbusow. Livländische Beziehungen von Nikolaus Koppernieks Frauenburger Zeitgenossen. – Quellen und Forschungen zur Baltischen Geschichte. Posen, 1944, lk. 9.

⁵² Vastupidiselt kirjanduses kasutatud nimele Henneberger väidab Boysen (K. Boysen. Beiträge zur Lebensgeschichte des Preussischen Kartographen und Historikers Kaspar Hennenberger (1529–1600). – *Altpreussische Monatschrift*, 1908, nr. 45, lk. 68), et Hennenberger kasutas enda kohta ainult nimekuju Hennenberger.

⁵³ *Mappa Livonie.* Teada on, et Hennenberger pole ise Liivimaal viibinud. K. Buczek. The History of polish Cartography; L. Arbusow. Vorläufige übersicht über die Kartographie Alt-Livlands bis 1595.

⁵⁴ E. Jäger. Prussia-Karten 1542–1810. Weissenhorn, 1982, lk. 48. Vt. ääremärkus 131.

⁵⁵ Bagrow tunneb küll kaarti, mis pärit 1584. aastast, kuid 1576. a. kaardist ei kirjuta ta midagi (L. Bagrov. Istorija russkoj kartografii, lk. 170); E. Jäger, Prussia-Karten 1542–1810, lk. 48–54. Hennenbergeri Preisimaa kaarte vt.: Lietuva žemėlapiuose – Lithuania on the Map, Vilnius, 1999, lk. 30, 32.

s'Groten, 1573),⁵⁶ kuid Liivimaad nimetatud autorite kaardid ei käsitle. 1579.–1580. aastal ilmus Kölnis Franz Hogenbergi graveeritud Madalmaade kartograafide Eitzingu ja Metelluse väikese-formaadiline teedeatlas “Itinerarium Orbis Christiani”. Atlases on Portantiuse Livonia-kaardilt kopeeritud leht Liivimaa kohta, millel on esitatud tee Königsbergist Riia kaudu Tartuni, kuid sellel kaardil rohkem Liivimaa teid esitatud pole.⁵⁷

Barberini kasutuses olnud kaardikooopia pole teede suhtes sugugi teerajajaks Euroopas, kuid Liivimaa osas on ta teadaolevalt esimene tänaseni säilinud teedega varustatud kaart. Liivimaa polnud tollal mingi Euroopa vähetuntud kauge kolgas, Hansa ja Venemaa kaubasidemete vahendajana olid Liivimaa linnad ja neid Euroopaga ühendavad teed Mandri-Saksamaa osas küllalt hästi tuntud-teatud. Kaardi autor tundis kohalikkust olustikku sedavõrd põhjalikult, et talle võib ette heita vaid väheseid vigu teede kujutamise osas.

16. sajand oli Poola kartograafia “kuldne aeg”, kuid ei ole säilinud ühtki kaarti, mille alusel võiks öelda, et poolakate tööd sel kuldsel ajal peale Poola ja Venemaa alade ka Liivimaa kaardistamiseni ulatusid.⁵⁸ Enne Liivi sõda ja Stefan Batory valitsemisaega ei olnud neil selleks ka otsest vajadust. 1558. aastast on teada Waclaw Grodecki Poola kaart, mille originaal on hävinud, kuid kaardile lisatud kirjeldava teksti põhjal on selle kaardi taastanud ja 1570. aastal oma kuulsas

atlases kirjastanud Abraham Ortelius.⁵⁹ Sellel kaardil Liivimaad esitatud ei ole. Kuramaal hertsog Gotthard Kettleri teenistuses⁶⁰ olnud Maciej Strubyczi 1589. aasta kaardil “Magni Ducatus Lithuaniae Livoniae et Moscoviae Descriptio”⁶¹ on Liivimaa esitatud, kuid võrdlus Barberini kaardiga näitab, et mõlema kaardi autorid on kasutanud täiesti erinevaid algandmeid.

Venemaa osas on Barberini kaardil esitatud üksikasju, mida teiste selle aja autorite tööd veel ei kajasta. Kuni 16. sajandi kolmanda veerandini esitati kaartidel Venemaa keskosa kohta olematut järve, kust kolm suuremat jõge – Väinajõgi, Dnepr ja Volga – alguse said.⁶² Baselis anti 1538. aastal kosmograaf Sebastian Münsteri poolt välja Solinuse raamat “Polyhistor”, mis sisaldas 19 varajast kaarti. Nende hulgas oli ka üks haruldasemaid Euroopas välja antud Venemaa kaarte (1532), mis oli kuulus just jõgede voolusuundade õigesti kujutamise poolest, kuid nende lätted asusid veel ühiselt ühes ja samas järves. Esimene autor, kes tutvustas Euroopale Venemaal valitsevat tegelikku olukorda, oli Sigismund von Herberstein. Tema suurel, 1549. a. ilmunud Venemaa kaardil on nende kolme jõe algus üksteisest selgesti eraldatud.⁶³ Ka Barberini kaardi autorile on teada olnud, et need jõed ei alga ühest järvest, vaid Valdai kõrgustiku erinevatest servadest.

Lisaks on Barberini kaardile kirjutatud vahemaad Vilniusest Smolenski ja Smolenskist Moskvani, mis oli sel ajal üks paljudest

⁵⁶ H. Krüger. Des Nürnberger Meisters Erhard Etzlaub älteste Strassenkarte von Deutschland. – Jahrbuch für fränkische Landesforschung 18 (1958); W. Bonacker. Bibliographie der Strassenkarte. Bonn-Bad Godesberg, 1973, lk. x; Moreland, Bannister, Road maps, atlases & road books. – Antique maps. Phaidon Press Ltd., London, 1995, lk. 26–31; T. Raid. Eesti teedevõrgu kujunemine, lk. 27. U. Ehrensvärd. The History of Nordic Maps, lk. 46.

⁵⁷ Eitzing, Metellus, IOC, Liivimaa kaart, lk. 63.

⁵⁸ V. A. Kordt. Materialy po istorii russkoj kartografii. Vöp. 1, 1899–1906; H. Michow. Weitere Beiträge zur älteren Kartographie Russlands; W. Kowalenko. Baltýk i Pomorze w historii kartografii. – Przegląd Zachodni, X, 1954, lk. 383, L. Bagrov. Istoriya russkoj kartografii, lk. 151.

⁵⁹ *Theatrum Orbis Terrarum*, 1570. aastal ilmunud kolm väljaannet.

⁶⁰ K. Raik. Eesti- ja Liivimaa kroonikakirjutuse kõrgaeg 16. sajandi teisel poolel ja 17. sajandi algul. Tartu, 2004, lk. 211,

⁶¹ T. Raid. Tabulae Livoniae Raid, lk. 68; T. Raid. Possevino ja piirikaart aastast 1582, lk. 59.

⁶² Münster, 1559; Jenkinson, 1562; Viedas, 1570.

⁶³ T. Raid, Tabulae Livoniae, lk. 44; Karty Vostočnoj Evropy konca XV–serediny XVI vv. – S. Gerberštein, välj. Belyalvy, Bil'e, Xumar, Moskva, lk. 188–198.

maismaanteedest Euroopast Poola kaudu Moskooviasse. Esimene lõik on hinnatud 140 miili ja teine 100 miili pikkuseks, tegelikud reaalsed vahemaad on 436 km ja 384 km. Oluliseks detailiks tuleb pidada ka asjaolu, et tähtsamad jõgede kallastel asuvate Vene linnade kesksed kindlustused (kremlid) on kantud õigele kaldale.

Kõige eeltoodu põhjal võib kinnitada, et hiljemalt 1558. aasta algul, tosinkond aastat enne Portantiuse Livonia kaardi ilmumist Orteliuse kuulsas atlases "Theatrum Orbis Terrarum" oli Madalmaade kartograafide kasutuses huvitav ja meid väga intrigeeriv kaardimaterjal Liivimaa kohta. Barberini kaardi eeskuju oli kasutusel Antwerpenis ja on suure tõenäosusega valmistatud Liivimaal, kaardi autor pärines Saksa Ordu aladelt, pigem Liivi- kui Preisimaalt või mujalt nende lähialadelt.

Kasutatud kaardid:

Babrerini, Raffaello. Koopia käsikirjalisest kaardist, 1564;
Portantius, Joanne. Livoniae Nova descriptio, 1573;
Possevino, Antonio. Koopia käsikirjalisest kaardist, 1582;
Strubycz, Maciej. Magni Ducatus Lithvaniae Livoniae et Moscoviae Descriptio, 1589;
Mercator, Gerhard. Livonia, 1595.

Tõnu Raid

(1939)

Lõpetanud 1965 Eesti Põllumajanduse Akadeemia maakorraldusinsenerina. *Mag. Sc.* (geoinformaatika ja kartograafia) 2000. aastast. Alates 1993. a. töötab Eesti Piirivalveametis kartograafina. Aukraadilt major, tänaseni Eesti-Vene piiri asjatundjate komisjoni tegevsekretär. "Orienteeruja käsiraamatu" (1986) kaasautor, kirjutanud "Kaardiraamatu" (1999), "Tabulae Livoniae" (Liivimaa vanadel kaartidel) (2002) ja "Eesti teedevõrgu kujunemine" (2005).